

جنگ تحمیلی و دفاع مقدس^۱

جنگ تحمیلی رژیم بعثی^۲ عراق علیه ایران و دفاع مقدس ایرانیان در برابر نیروهای متجاوز بیگانه یکی از رخدادهای مهم و عبرت آموز تاریخ پر فراز و نشیب ایران به شمار می‌رود. با وجود اینکه قدرت‌های بزرگ و بسیاری از دیگر کشورها در این جنگ از صدام حمایت می‌کردند، ایرانیان با اتحاد و یکدلی به دفاع از میهن خود برخاستند و اجازه ندادند که یک وجب از خاکشان از دست برود. شما در این درس علل و عوامل بروز جنگ تحمیلی و گوشه‌ای از اقدامات ملت ایران در دوران دفاع مقدس را بررسی و تحلیل خواهید کرد.

فعالیت ۱

با راهنمایی دبیر درباره اهداف و انگیزه‌های صدام و حامیان خارجی او از تحمیل جنگ بر کشور ما با توجه به شرایط داخلی آن زمان ایران گفت‌وگو کنید.

تهاجم هوایی و زمینی ارتش بعثی صدام به ایران در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹

شروع جنگ تحمیلی

کشور کنونی عراق پس از جنگ جهانی اول و تجزیه امپراتوری عثمانی، تحت قیمومیت انگلستان شکل گرفت. با تأسیس این کشور، اختلافات مرزی با ایران، که از دوران عثمانی به وجود آمده بود، همچنان ادامه یافت. در سال ۱۳۵۴ش (۱۹۷۵م) ایران و عراق برای پایان دادن به اختلافات مرزی و رفع مناقشه بر سر اروندرود، قراردادی را با میانجیگری دولت الجزایر امضا کردند.^۳

۱- این درس با همکاری پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس تدوین شده است.

۲- بعثی منسوب به حزب بعث است که در سال ۱۹۶۸م/۱۳۴۷ش از طریق کودتا در عراق به قدرت رسید و حسن البکر دبیر کل آن حزب رئیس‌جمهور شد. حسن البکر در سال ۱۹۷۹م/۱۳۵۸ش تمام مسئولیت‌های حزبی و دولتی خود را به معاونش، صدام تکریتی، واگذار کرد. صدام تا سال ۲۰۰۳م/۱۳۸۲ش که با حمله نظامی ائتلاف بین‌المللی به رهبری آمریکا سرنگون شد، به صورت دیکتاتوری حکومت می‌کرد.

۳- این قرارداد به قرارداد ۱۹۷۵ یا قرارداد الجزایر معروف است و صدام که معاون رئیس‌جمهور عراق بود، به نمایندگی از آن کشور آن را امضا کرد. براساس قرارداد الجزایر، ایران و عراق توافق کردند که خط تالوگ - خطی که از عمیق‌ترین نقاط رود می‌گذرد - مرز دو کشور در اروندرود باشد.

انگیزهٔ صدام برای شروع جنگ و اهداف او از جنگ مهم‌ترین انگیزهٔ صدام برای هجوم نظامی به ایران و هدف‌های او از این هجوم عبارت بودند از:

۱- حاکمیت بر آبراه مهم اروندرود، دسترسی و تسلط بر خلیج فارس و جدایی جزایر سه‌گانهٔ ابوموسی، تنب کوچک و بزرگ و استان خوزستان از ایران؛

۲- تضعیف و نابودی انقلاب اسلامی و جلوگیری از انتشار افکار انقلابی در میان مردم عراق و مسلمانان سایر کشورها؛

۳- رسیدن به رهبری جهان عرب و ایفای نقش ژاندارمی در منطقه.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، دشمنان خارجی و در رأس آنها آمریکا که نتوانسته بودند مانع استقرار و استحکام نظام جمهوری اسلامی شوند، صدام را به مقابلهٔ نظامی با ایران تشویق کردند.

از این رو، صدام در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ دستور حمله به ایران را صادر کرد و در پی آن، ارتش بعثی عراق از زمین و هوا به میهن عزیز ما هجوم آورد و جنگ تحمیلی آغاز شد^۱.

پیش از این نیز نیروهای ارتش بعثی عراق صدها بار از زمین و هوا و دریا به ایران حمله و صدها تن از مرزداران و مرزنشینان ایرانی را شهید، مجروح و اسیر کرده بودند.

فعالیت ۲

ارزیابی و تحلیل

با توجه به سخنان امام خمینی (ره)، همفکری کنید و بگویید انگیزه و هدف صدام از اینکه در آغاز جنگ تحمیلی خود را «سردار قادسیه» می‌نامید، چه بود؟
«صدام هم پیش خود فکر کرد و شیطان‌های بزرگ هم این فکر را در او تقویت کردند که تو به ایرانی که الآن به هم خورده و هرج و مرج است و ارتشی ندارد، حمله کن و اسم خودت را مثل سعد وقاص کن و خودت را فاتح قادسیه بخوان» (صحیفهٔ امام، ج ۱۶، ص ۹۲).

با ارتش او را ندارند، با پشت‌گرمی به حمایت سیاسی، نظامی، اقتصادی و اطلاعاتی سایر کشورها، به ویژه آمریکا و شوروی سابق، تصور می‌کرد که در مدت کوتاهی به هدف‌های خود می‌رسد. اعترافات افسران اسیر عراقی نشان می‌دهد که صدام مصمم بود با یک تهاجم برق‌آسا در مدت پنج تا شش هفته خوزستان را تسخیر کند و بخشی از اهداف خود را محقق سازد.

مجامع بین‌المللی و جنگ تحمیلی

مجامع بین‌المللی و در رأس آن شورای امنیت سازمان ملل متحد که مسئولیت حفظ صلح و امنیت جهانی و جلوگیری از تجاوز دولت‌ها به دیگر کشورها را برعهده دارد، در برابر یورش

وضعیت نیروهای نظامی ایران در ابتدای جنگ

جنگ تحمیلی در شرایطی آغاز شد که کشور ما دوران حساس و دشوار پس از پیروزی انقلاب اسلامی و سقوط حکومت شاهنشاهی را می‌گذراند. ارتش و ژاندارمری به دلیل تصفیه یا فرار فرماندهان و بسیاری از افسران آمادگی کامل برای رویارویی با جنگی بزرگ را نداشتند. نیروی جوان و تازه تأسیس سپاه پاسداران انقلاب اسلامی با وجود محدودیت‌های تشکیلاتی، تجهیزاتی و تدارکاتی، سخت درگیر مقابله با آشوب‌های ضد انقلاب بود و نیروی مردمی بسیج نیز در حال شکل‌گیری بود.
صدام با این توهم که نیروهای مسلح ایران آمادگی و توان مقابله

۱- هم‌زمان با شروع حملات هوایی به فرودگاه‌ها و مراکز مهم در تهران، اصفهان، شیراز، اهواز، همدان، تبریز، سنندج، بوشهر، کرمانشاه، اسلام‌آباد، آبادان، ارومیه، دهلران، ایلام، دزفول، امیدیه، مروان و مهران، نیروی زمینی عراق نیز تهاجم خود را با ۴۸ یگان شامل ۱۲ لشکر (۵ لشکر زرهی، ۵ لشکر پیاده و ۲ لشکر مکانیزه)، ۱۵ تیپ مستقل، ۲۰ تیپ گارد مرزی و یک تیپ نیروی گارد ریاست جمهوری، در طول ۷۰ کیلومتر نوار مرزی آغاز کرد اما بیشترین فشار در جهت جنوبی برای اشغال خوزستان وارد می‌شد.

آشکار نیروهای رژیم بعثی عراق به خاک ایران به صورت قاطع و مؤثر به وظایف رسمی و قانونی خود عمل نکرد. این شورا چند روز پس از شروع جنگ تحمیلی با صدور قطعنامه‌ای، بدون آنکه تجاوزهای بعثی به خاک ایران را محکوم کند و از دولت متجاوز بخواهد که از مناطق اشغالی عقب‌نشینی نماید، تنها دو کشور را به خودداری از ادامه جنگ و تلاش برای حل مسالمت‌آمیز اختلافات فراخواند.

فعالیت ۳

بررسی شواهد و مدارک

مفاد قطعنامه‌های شورای امنیت سازمان ملل متحد درباره جنگ تحمیلی صدام علیه ایران و تهاجم نظامی صدام به کویت را بخوانید و تفاوت‌های آنها را با ذکر دلیل بیان کنید.

الف) قطعنامه ۴۷۹ (۲۸ سپتامبر ۱۹۸۰/۶ مهر ۱۳۵۹):

- ۱- از ایران و عراق می‌خواهد از هر گونه کاربرد زور به فوریت خودداری کنند و مناقشه خود را از راه‌های مسالمت‌آمیز و طبق اصول عدالت و حقوق بین‌المللی حل نمایند.
- ۲- از آنها مصرانه می‌خواهد هر پیشنهاد مناسب در مورد میانجیگری، سازش یا توسل به نهادهای منطقه‌ای و یا دیگر راه‌های مسالمت‌آمیز را بنا به انتخاب خود، که اجرای تعهداتشان را بر اساس منشور سازمان ملل تسهیل کند، بپذیرند.
- ۳- از کلیه کشورهای دیگر می‌خواهد حداکثر خویشتن‌داری را مبذول دارند و از هر اقدامی که ممکن است به افزایش و گسترش بیشتر مناقشه منجر شود، خودداری کنند؛
- ۴- از کوشش‌های دبیر کل و پیشنهاد وی در مورد مساعی جمیله برای حل این وضعیت پشتیبانی می‌کند.

ب) قطعنامه ۶۶۰ (۲ اوت ۱۹۹۰/۱۳ مرداد ۱۳۶۹) که بلافاصله پس از حمله صدام به کویت صادر شد:

- ۱- تهاجم عراق به کویت را محکوم می‌کند.
- ۲- از عراق می‌خواهد تمام نیروهای خود را بی‌درنگ و بدون قید و شرط از کویت بیرون ببرد.
- ۳- عراق و کویت را متعهد می‌کند که بلافاصله مذاکرات فشرده‌ای را برای حل اختلافات خود آغاز کنند.
- ۴- تصمیم می‌گیرد که مجدداً و در صورت نیاز تشکیل جلسه دهد تا اتخاذ دیگر تدابیر لازم را برای اجرای این قطعنامه بررسی کند.

خلبان شهید محمد صالحی، از نخستین شهدای نیروی هوایی ارتش جمهوری اسلامی ایران

در طول هشت سال جنگ تحمیلی، قدرت‌های بزرگ مانند آمریکا، شوروی، فرانسه، آلمان و انگلستان، علاوه بر دادن انواع سلاح‌های پیشرفته و حتی تسلیحات شیمیایی به حکومت بعثی عراق، از نظر سیاسی نیز آشکار و پنهان از این رژیم جانب‌داری کردند. برخی از کشورهای منطقه خلیج فارس نیز به اشکال مختلف به صدام یاری رساندند. بعضی از کشورها هم به‌ظاهر سیاست بی‌طرفی در پیش گرفتند ولی در موارد متعدد از سیاست‌های تجاوزکارانه صدام حمایت می‌کردند.

دفاع مقدس ملت ایران

بلافاصله پس از شروع جنگ تحمیلی، مردم و نیروهای مسلح ایران به فرمان امام خمینی (ره) لبیک گفتند و آماده نبرد با دشمن متجاوز و دفاع از مرز و بوم خود شدند. حضرت امام (ره) برای خنثی کردن جنگ روانی ناشی از حملات نظامی ارتش بعثی، صدام را دزدی خواندند که آمده و چند سنگ انداخته است، و مردم را به آرامش و آمادگی برای دفاع فراخواندند.

نیروی هوایی ارتش جمهوری اسلامی از نخستین ساعت‌های شروع جنگ وارد عمل شد و با رشادت و شجاعت تمام، ضربه مهلکی به رژیم صدام وارد آورد.^۱ در جبهه زمینی نیز رزمندگان ارتش، سپاه پاسداران و ژاندارمری به همراه مردم شهرها و روستاهای مرزی، عشایر غیور و نیروهای ستاد جنگ‌های نامنظم، که شهید مصطفی چمران آنها را فرماندهی می‌کرد، به مقابله با دشمن شتافتند و پیشروی نیروهای عراقی را متوقف و یا کند کردند. در خرمشهر، مدافعان این شهر اغلب با ساده‌ترین سلاح‌ها بیش از یک ماه کوجه به کوجه و خیابان به خیابان در برابر ارتشی که مجهز به انواع تسلیحات و تجهیزات بود، ایستادند.

بیشتر بدانیم

جلوگیری از برگزاری نشست سران جنبش عدم تعهد در بغداد

خلبان شهید عباس دوران

صدام پیش از آغاز جنگ تحمیلی و در نشست سران جنبش عدم تعهد در هاوانا (پایتخت کوبا)، میزبانی نشست بعدی را در بغداد بر عهده گرفت. با نزدیک شدن به زمان برگزاری این نشست، در ۳۰ تیر ۱۳۶۱، شش خلبان شجاع و فداکار نیروی هوایی ارتش جمهوری اسلامی ایران با سه فروند هواپیمای جنگی با هدف ناامن نشان دادن بغداد و جلوگیری از نشست سران جنبش عدم تعهد در پایتخت عراق، آماده عملیات شدند. یکی از این خلبانان شهید عباس دوران بود که در دو سال نخست جنگ، بیش از ۱۲۰ عملیات هوایی موفقیت آمیز علیه دشمن بعثی انجام داده بود. هواپیمای دوران در جریان این عملیات و پس از بمباران پالایشگاه بغداد، هدف اصابت موشک پدافند هوایی نیروهای بعثی قرار گرفت. این خلبان رشید با وجود اینکه می‌توانست با استفاده از چتر نجات سالم فرود آید، هواپیمای در حال سقوط را صاعقه‌وار به مکانی نزدیک محل برگزاری نشست سران عدم تعهد کوئید و رؤیای صدام را برای تشکیل آن نشست در بغداد و ریاست بر آن به باد داد.

دریادلان نیروی دریایی ارتش نیز در نخستین ماه‌های جنگ، با پشتیبانی نیروی هوایی در عملیاتی موسوم به «مروارید» با رشادت تمام، اسکله‌های عراق را منهدم و نیروی دریایی صدام را نابود کردند.

در نتیجه مقاومت شجاعانه و دلاورانه نیروهای مسلح و مردم ایران، رؤیای صدام برای فتح سریع خوزستان و دیگر استان‌های

۱- نیروی هوایی ایران بعد از ظهر روز ۳۱ شهریور ۱۳۵۹، چند ساعت پس از شروع جنگ، به هدف‌هایی در خاک عراق حمله کرد. روز بعد نیز خلبانان ایرانی با ۱۴ فروند هواپیمای پایگاه‌های هوایی و مراکز ارتباطی و راداری رژیم بعثی را بمباران کردند. در روزهای سوم و چهارم مهر ۱۳۵۹ نیز دهها فروند هواپیمای ایرانی مواضع مهم نظامی و برخی تأسیسات نفتی صدام را منهدم کردند. همچنین پدافند هوایی ایران دهها فروند از هواپیمای عراقی را سرنگون نمود.

مرزی ایران به باد رفت و نیروهای متجاوز فقط موفق به اشغال بخش‌هایی از مناطق مرزی، از جمله شهر خرمشهر، شدند.

فرنگیس حیدرپور شیرزن اهل گیلان غرب که با تبر یک سرباز بعثی را کشت و دیگری را اسیر کرد.

شهید مصطفی چمران به همراه جمعی از رزمندگان در جبهه

آزادسازی مناطق اشغالی

پس از آنکه بنی‌صدر از مقام فرماندهی کل قوا و ریاست جمهوری عزل شد و اوضاع سیاسی کشور ثبات و آرامش یافت، رزمندگان ایرانی با شجاعت و صلابت عزم خود را برای بیرون راندن دشمن متجاوز از خاک میهن عزیزمان جزم کردند. امام خمینی به عنوان فرمانده کل قوا، ابتدا فرمان شکستن محاصره آبادان را صادر کردند؛ به این ترتیب، نیروهای ارتشی به همراه رزمندگان سپاهی و بسیجی در عملیاتی برق آسا، آبادان را از محاصره نیروهای متجاوز صدام نجات دادند.^۱ دلاورمردان ایران زمین سپس در چندین رشته عملیات غرورآفرین که مهم‌ترین آنها فتح‌المبین^۲ و بیت‌المقدس بودند، صدها کیلومتر مربع از خاک ایران را از اشغال ارتش بعثی آزاد کردند. اوج حماسه دفاع مقدس ملت ایران در عملیات بیت‌المقدس (سوم خرداد ۱۳۶۱)، با رهایی خونین شهر (خرمشهر) از اسارت دشمن رقم خورد و در تاریخ به ثبت رسید؛ دشمنی که روی دیوارهای آن شهر نوشته بود: «ما آمده‌ایم بمانیم».

خرمشهر پس از آزادی - سوم خرداد ۱۳۶۱

شهید سیهید علی صیاد شیرازی (۱۳۲۳-۱۳۷۸) فرمانده نیروی زمینی ارتش در دوران دفاع مقدس رشادت زیادی از خود نشان داد.

شادی دانش‌آموزان پس از آزادی خرمشهر

شهر مقاوم دزفول در دوران دفاع مقدس بارها هدف موشک و بمباران دشمن بعضی قرار گرفت.

رهای خرمشهر علاوه بر تقویت وحدت ملی در داخل کشور، ابتکار عمل را در جنگ به ایران داد. پس از فتح خرمشهر، جنگ وارد مرحله تازه‌ای شد؛ از یک سو موفقیت‌های نظامی رزمندگان ایرانی ادامه یافت و از سوی دیگر، حامیان خارجی صدام برای جلوگیری از سقوط او، انواع تجهیزات نظامی پیشرفته و سلاح‌های میکروبی و شیمیایی را در اختیار وی گذاشتند. بمباران شیمیایی شهر سردشت در استان کردستان، روستای زرده از توابع شهرستان دالاهو در استان کرمانشاه و شهر حلبچه در کردستان عراق، از جمله جنایت‌های جنگی حکومت بعثی عراق به‌شمار می‌رود. نیروهای متجاوز که در جبهه جنگ متحمل شکست‌های سنگینی شده بودند، بیش از گذشته مناطق مسکونی و مردم غیرنظامی را با هواپیما و موشک هدف قرار دادند.

نام عملیات	رمز عملیات	تاریخ عملیات	منطقه عملیات
۱ عملیات نصر		۱۵ دی تا ۱۸ دی ۱۳۵۹	هویزه - کرخه - دشت آزادگان
۲ فرمانده کل قوا	فرمانده کل قوا، خمینی روح خدا	۲۱ تا ۲۵ خرداد ۱۳۶۰	جنوب دارخوین
۳ نامن لائمه	نصر من الله و فتح قریب	۵ مهر ۱۳۶۰	شمال آبادان
۴ طریق القدس	یا حسین <small>علیه السلام</small>	۸ تا ۲۲ آذر ۱۳۶۰	شمال غربی اهواز - غرب سوسنگرد
۵ فتح المبین	یا زهرا <small>علیها السلام</small>	۲ تا ۱۰ فروردین ۱۳۶۱	غرب شوش و دزفول
۶ بیت المقدس	یا علی بن ابی طالب <small>علیه السلام</small> - یا محمد بن عبدالله <small>صلی الله علیه و آله و سلم</small> در مرحله سوم	۱۰ اردیبهشت تا ۳ خرداد ۱۳۶۱	غرب کارون
۷ رمضان	یا صاحب الزمان <small>عجل الله فرجه</small> ادرکنی	۲۴ تیر تا ۷ مرداد ۱۳۶۱	شرق بصره
۸ مسلم بن عقیل	یا ابوالفضل العباس	۹ تا ۱۳ مهر ۱۳۶۱	غرب سومار
۹ محرم	یا زینب <small>علیها السلام</small>	۱۰ تا ۲۰ آبان ۱۳۶۱	موسیان و جنوب شرقی دهلران
۱۰ خیبر	یا رسول الله <small>صلی الله علیه و آله و سلم</small>	۳ تا ۲۲ اسفند ۱۳۶۲	منطقه هورالهویزه
۱۱ بدر	یا فاطمه الزهرا <small>علیها السلام</small>	۱۹ تا ۲۶ اسفند ۱۳۶۳	غرب هورالهویزه
۱۲ والفجر ۸	یا فاطمه الزهرا <small>علیها السلام</small>	۲۰ بهمن ۱۳۶۴ تا ۹ اردیبهشت ۱۳۶۵	اروندرو و منطقه فاو
۱۳ کربلای ۱	یا ابوالفضل العباس ادرکنی	۹ تا ۱۹ تیر ۱۳۶۵	منطقه مهران
۱۴ کربلای ۳	حسبنا الله و نعم الوکیل	۱۱ شهریور ۱۳۶۵	اروندرو - اسکله‌های الامیه و البکر
۱۵ کربلای ۴	یا رسول الله <small>صلی الله علیه و آله و سلم</small>	۳ دی ۱۳۶۵	جنوب و غرب خرمشهر
۱۶ کربلای ۵	یا فاطمه الزهرا <small>علیها السلام</small>	۱۹ دی تا ۴ اسفند ۱۳۶۵	منطقه نسلجه
۱۷ کربلای ۱۰	یا صاحب الزمان ادرکنی	۲۵ فروردین تا ۵ اردیبهشت ۱۳۶۶	منطقه ماووت سلیمانیه عراق
۱۸ نصر ۹	یا مولای متقیان	۲ آذر ۱۳۶۶	منطقه حاج عمران
۱۹ والفجر ۱۰	یا الله یا الله یا الله	۲۴ تا ۲۹ اسفند ۱۳۶۶	منطقه حلیجه تا سلیمانیه عراق

جدول تعدادی از عملیات‌های رزمندگان اسلام در دوران دفاع مقدس

بیشتر بدانیم

عملیات مرصاد

گروهک سازمان مجاهدین خلق که مردم آنان را منافقین نامیدند، در دوران دفاع مقدس از هیچ اقدامی علیه کشور و ملت ایران دریغ نورزید. این گروهک در آغاز جنگ با ایجاد آشوب و ترور شمار زیادی از مسئولان و مردم عادی، شرایطی را به وجود آورد که دشمن بعثی نهایت استفاده را از آن کرد. مجاهدین خلق سپس با خیانت آشکار در عراق مستقر شدند و در خدمت صدام، دشمن ایران قرار گرفتند (۱۳۶۵). آنها به همراه نیروهای ارتش بعثی به اقدام‌های نظامی و جنایتکارانه زیادی علیه مردم ایران و عراق دست زدند.

پس از اینکه دولت ایران قطعنامه ۵۹۸ را پذیرفت، منافقین که این اقدام را نشانه ضعف نظامی و سیاسی جمهوری اسلامی می‌دانستند، با حمایت رژیم بعثی صدام تهاجم گسترده‌ای را از مرزهای غربی کشور ما آغاز کردند اما در عملیات مرصاد (کمینگاه) در حدفاصل شهرهای اسلام‌آباد و کرمانشاه از رزمندگان ایرانی شکست سختی خوردند و فقط عده کمی از آنان سالم ماندند و دوباره به دامن صدام پناه بردند.

رهبری امام خمینی علیه السلام در دفاع مقدس

امام خمینی علیه السلام از ابتدای جنگ تحمیلی به صراحت اعلام کردند: «ما بر اساس اعتقاد و باور دینی خود اجازه نداریم به کشور دیگری تعدی کنیم و میل داریم در همه جای دنیا صلح و صفا باشد اما اگر کشوری به ما تعدی کرد، توی دهش می‌زنیم».^۱ بر اساس همین منطق نیز با شروع تجاوز رژیم بعثی عراق از همه قشرهای ملت خواستند که برای دفاع از ایران به سوی جبهه‌های نبرد بشتابند. همچنین به مسئولان توصیه کردند که جنگ را مسئله اصلی کشور بدانند و برای پیشبرد آن تا پیروزی نهایی بر دشمن، به رزمندگان و مردم یاری برسانند. اهتمام فراوان حضرت امام بر تقویت بنیه دفاعی و حمایت‌های ایشان برای بالا بردن کیفیت و کمیت امکانات و تجهیزات نظامی و تأمین بودجه‌های جنگ نیز از جمله تدابیر رهبری ایشان در طول دفاع مقدس بود که تا روزهای پایانی جنگ ادامه داشت، اما مهم‌ترین اقدام ایشان ایجاد تحول در روح و روان جوانان ایرانی بود. امام خمینی (ره) با تمسک به مفاهیم جهاد و شهادت و یادآوری حماسه عاشورا، میدان نبرد را به صحنه نمایش رشادت و شجاعت جوانان ایرانی تبدیل کردند. جوانان ایرانی در سایه ایمان و اعتقاد و خلاقیت خاص خویش همه محاسبات نظامی رایج در دنیا را بر هم زدند و با طراحی و انجام دادن عملیات‌های خارق العاده زمینی، هوایی و دریایی، افسران نظامی جهان را به شگفتی واداشتند. برخی از فرماندهان جوان دوران دفاع مقدس، امروز به نماد رشادت و مقاومت در برابر گروه‌های تکفیری - داعشی تبدیل شده‌اند.

- رهبری امام راحل در زمان جنگ آثار و نتایج زیر را به همراه داشت:
- الف) تبعیت کامل مردم و مسئولان از فرامین امام علیه السلام در روند جنگ؛
  - ب) تقویت انگیزه جهاد و روحیه شهادت‌طلبی در میان جوانان ایرانی؛
  - پ) اتحاد میان نیروهای مسلح و تقویت روحیه فرماندهان و رزمندگان؛
  - ت) اولویت یافتن مسئله جنگ برای مردم و مسئولان.

جمعی از فرماندهان ارشد سپاه در دوران دفاع مقدس در دیدار با حضرت امام

نقش مردم در دفاع مقدس

نقش مردم قهرمان ایران در طول هشت سال دفاع مقدس در دو زمینه قابل بررسی است :

- ۱- حضور مستقیم در خط مقدم جبهه و نبرد با دشمن متجاوز؛
- ۲- مشارکت در تأمین بخشی از هزینه‌های مادی جنگ از طریق کمک‌های داوطلبانه، به ویژه تهیه و تدارک پوشاک و خوراک برای رزمندگان.

بیشترین حضور مردمی در صحنه‌های نبرد در قالب نیروهای بسیجی و جهاد سازندگی بود. نیروهای مردمی در کنار دیگر نیروهای نظامی کمک فراوانی در پیشبرد جنگ و کسب پیروزی در نبردهای زمینی داشتند. از میان نیروهای مردمی که از همان آغاز جنگ در جبهه‌ها وارد رزم شدند، سه گروه شاخص بودند: گروه جنگ‌های نامنظم شهید مصطفی چمران که در سال دوم جنگ به سپاه پاسداران پیوست؛ نیروهای بسیج که در قالب یگان‌های رزمی سپاه وارد صحنه نبرد شدند و در نهایت، جهادگران جهاد سازندگی که برای اقدامات متنوع مهندسی و مهندسی رزمی و ساخت مواضع و زدن خاکریز به جبهه‌ها رفتند.

ساخت پل شناور خیبر بر روی هور العظیم یکی از شاهکارهای مهندسی رزمی جهادگران در دوران دفاع مقدس بود.

در پشت جبهه نیز پزشکان و پرستاران با صبر و حوصله فراوان به مداوای رزمندگان همت گماشتند. بازاریان هم با کمک‌های مالی و تهیه مایحتاج به رزمندگان در جبهه‌ها یاری می‌رساندند. زنان ایرانی نقش مهمی در هشت سال دفاع مقدس بر عهده داشتند و کمک فراوانی به پیشبرد و موفقیت عملیات رزمندگان کردند. مهم‌ترین این خدمات عبارت بودند از :

- ۱- حضور در خط مقدم جبهه در سال‌های اول جنگ؛
- ۲- تشویق برادران، همسران و فرزندان خویش برای حضور در جبهه؛

بدرقه رزمندگان اسلام توسط خانواده ها - تهران

۳- تهیه و آماده‌سازی خوراک و پوشاک رزمندگان؛

۴- پرستاری از رزمندگان مجروح در بیمارستان‌ها؛

۵- پاسداری از حریم خانواده در غیاب همسران رزمنده.

معلمان و دانش‌آموزان رزمنده

معلمان و دانش‌آموزان نیز نقش چشمگیر و تأثیرگذاری در هشت سال دفاع مقدس داشتند. در آن سال‌ها جبهه‌های جنگ شاهد حضور صدها هزار دانش‌آموز و معلم ایرانی بود که برای دفاع از کیان نظام اسلامی و سرزمین مادری به جبهه رفتند و در سنگرها نیز از درس و مشق غافل نماندند. در طول دفاع مقدس حدود ۲۵۰۰ معلم و نزدیک به ۳۶۰۰۰ دانش‌آموز به شهادت رسیدند و هزاران نفر هم جانباز، اسیر و جاویدالاثرا شدند.

دانش‌آموز رزمنده در جبهه

فعالیت ۴

کاوش خارج از کلاس (تاریخ شفاهی دفاع مقدس)

الف) با یکی از افراد خانواده، فامیل، آشنا یا همسایه که در دفاع مقدس مشارکت داشته است، دربارهٔ انگیزه و هدف او از حضور در دفاع مقدس، فعالیت‌هایی که انجام داده است یا خاطراتش از آن دوره مصاحبه کنید و گزارش مکتوب آن را به کلاس ارائه دهید.

ب) با تحقیق دربارهٔ زندگی و شهادت یکی از شهدای دانش‌آموز محله یا روستای محل زندگی خود، گزارشی تهیه کنید.

با گردآوری خاطرات اعضای کلاس، مجلهٔ تاریخ شفاهی دفاع مقدس مدرسهٔ خود را تدوین کنید.

پایان جنگ تحمیلی

سرانجام هنگامی که صدام در جبهه‌های جنگ در معرض خطر شکست قرار گرفت، آمریکا و سایر کشورهای غربی با اعزام بیش از ده‌ها ناو جنگی به صورت آشکار و رسمی در کنار نیروهای بعثی وارد جنگ با رزمندگان ایرانی شدند. بندر فاو عراق به کمک آمریکایی‌ها از دست ایران خارج شد.^۱ آمریکا همچنین هوایمای مسافری ایران را بر فراز خلیج فارس هدف قرار داد که در این حادثه نزدیک به سیصد مسافر بی‌گناه و بی‌دفاع جان باختند.^۲

در چنین شرایطی امام خمینی (ره)، فرمانده کل قوا، پس از مشورت با فرماندهان نظامی و مسئولان کشور، قطعنامه^۳ ۵۹۸ شورای امنیت سازمان ملل متحد را پذیرفت^۴ و اندکی بعد آتش‌بس برقرار شد. در قطعنامه^۵ ۵۹۸ برای نخستین بار پس از شروع جنگ تحمیلی، به دو خواسته^۶ ایران، یعنی عقب‌نشینی به مرزها و تعیین متجاوز، توجه شده بود.

پس از دو سال مذاکره میان وزرای خارجه ایران و عراق، صدام در نامه‌ای به اکبر هاشمی رفسنجانی، رئیس جمهوری وقت ایران، قرارداد الجزایر را بار دیگر به رسمیت شناخت. پس از آن، آزادگان عزیز با استقبال گرم مردم ایران به آغوش میهن اسلامی بازگشتند. در سال ۱۳۷۰ نیز سازمان ملل متحد رسماً رژیم بعثی عراق را به‌عنوان متجاوز و آغازکننده جنگ معرفی کرد. به این ترتیب، جنگ هشت‌ساله‌ای که صدام با حمایت آمریکا با هدف سرنگونی جمهوری اسلامی و تصرف بخشی از خاک ایران آغاز کرده بود، با شکست خود او به پایان رسید.

ورود گروهی از آزادگان به میهن عزیز

پرسش‌های نمونه

- ۱- انگیزه و اهداف صدام از تحمیل جنگ به ایران چه بود؟
- ۲- مجامع بین‌المللی و کشورهای قدرتمند در برابر تهاجم ارتش رژیم بعثی عراق به خاک ایران چه واکنشی نشان دادند؟
- ۳- به نظر شما، چرا تمام اقوام، قشرها و گروه‌ها در سراسر ایران در دفاع مقدس مشارکت فراگیر و گسترده‌ای داشتند؟
- ۴- امام خمینی (ره) در مقام فرماندهی کل قوا چه نقشی در دوران دفاع مقدس داشتند؟
- ۵- با راهنمایی دبیر و استفاده از محتوای درس، نمودار خط‌زمان رویدادهای مهم دوران دفاع مقدس را ترسیم کنید.

۱- اردیبهشت ۱۳۶۷

۲- ۱۲ تیر ۱۳۶۷

۳- این قطعنامه در ۲۹ تیر ۱۳۶۶ / ۲۰ ژوئیه ۱۹۸۷ تصویب شد.

۴- اواخر تیرماه ۱۳۶۷

منابع و مأخذ

- آبراهامیان، پرواند، ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۲ ش.
- _____، تاریخ ایران مدرن، ترجمه محمد ابراهیم فتاحی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۹ ش.
- آخوندزاده، فتحعلی‌خان، مقالات فارسی، به کوشش حمید محمدزاده، تهران، نگاه، ۱۳۵۵ ش.
- آدلر، فیلیپ جی، تمدن‌های عالم، ج ۲، ترجمه محمد حسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳ ش.
- آدامووا، آ. ت، نگاره‌های ایرانی گنجینه ارمتیاز، سده پانزدهم تا نوزدهم میلادی، ترجمه زهره فیضی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ سازمان چاپ و انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶ ش.
- آدمیت، فریدون، اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۶۶ ش.
- آرین‌پور، یحیی، از صبا تا نیما (تاریخ ۱۵۰ سال ادب فارسی)، ج ۱، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی ایران، ۱۳۵۱ ش.
- آصف (رستم‌الحکما)، محمد هاشم، رستم‌التواریخ، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۸۸ ش.
- آیرونساید، سر ادموند، خاطرات و سفرنامه ژنرال آیرونساید در ایران، ترجمه بهروز قزوینی، تهران، نشر آینه، ۱۳۶۱ ش.
- استرآبادی، میرزا مهدی، جهانگشای نادری، به کوشش عبدالله انوار، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۱ ش.
- اسناد سخن می‌گویند: مجموعه کامل اسناد سری مربوط به رویدادها در روابط خارجی ایران با ایالات متحده و انگلستان در دوران ...، ج ۱، پژوهش و ترجمه احمدعلی رجایی و مهین سروری، تهران، قلم، ۱۳۸۳ ش.
- اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا درباره قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلیس، ترجمه جواد شیخ‌الاسلامی، ج ۱ تهران، مؤسسه کیهان، ۱۳۶۸ ش، ج ۲ و ۳، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۶۸ ش و ۱۳۷۷ ش.
- اشپولر، برتولد و دیگران، تاریخ‌نگاری در ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشر گستره، ۱۳۹۲ ش.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن‌خان، صدرالتواریخ، به اهتمام محمد مشیری، تهران، وحید، ۱۳۴۹ ش.
- الهی، همایون، اهمیت استراتژیکی ایران در جنگ جهانی دوم، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۵ ش.
- امین‌الدوله، میرزا علی‌خان، خاطرات سیاسی، به کوشش حافظ فرمانفرمائیان، زیر نظر ایرج افشار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۰ ش.
- اوین، اوژن، ایران امروز (۱۹۰۶-۱۹۰۷)، ترجمه، حواشی و توضیحات علی اصغر سعیدی، تهران، نشر علم، ۱۳۹۱ ش.
- اُوری، ریچارد، اطلس تاریخی قرن بیستم، ترجمه حسین شهرابی، تهران، نشر نی، ۱۳۹۱ ش.

بنجامین، اس. جی. دبلیو، ایران و ایرانیان، ترجمه محمدحسین کردبچه، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۹۴ش.

پوراحمد، احمد، جغرافیای عملیات ماندگار دفاع مقدس، به اهتمام حسن رسولی منفرد، تهران، صریر، ۱۳۸۶ش.

پهلوی‌ها، خاندان پهلوی به روایت اسناد، ۳ج، به کوشش فرهاد رستمی، تهران، مؤسسه فرهنگی، پژوهشی چاپ و نشر نظر، ۱۳۷۸-۱۳۸۲ش.

تحویلدار اصفهانی، میرزا حسین‌خان، جغرافیای اصفهان، جغرافیای طبیعی و انسانی و آمار اصناف شهر، به کوشش منوچهر ستوده، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ش.

تهامی‌نژاد، محمد، سینمای ایران، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۰ش.

جوتز، سرهار فورد، آخرین روزهای لطفعلی‌خان زند، ترجمه هما ناطق و جان گرنی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۶ش.

خاوری شیرازی، میرزا فضل‌الله، تاریخ ذوالقرنین، ج ۱، نامه خاقان، به تصحیح و تحقیق ناصر افشارفر، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۰ش.

خورموجی، محمدجعفر، حقایق الاخبار ناصری، به کوشش حسین خدیوجم، تهران، نشر نی، ۱۳۶۳ش.

دان، راسئی [و دیگران]، تاریخ تمدن و فرهنگ جهان؛ پیوندهای فراسوی زمان و مکان، ج ۴، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، طرح نو، ۱۳۸۴ش.

دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، مدخل پهلوی؛ ج ۸، مدخل تهران؛ ج ۶، مدخل تاریخ/تاریخ‌نگاری.

دولت‌آبادی، یحیی، حیات یحیی، ج ۱-۴، تهران، انتشارات عطار و فردوسی، ج ۴، ۱۳۶۲ش.

روحانی، سیدحمید، بررسی و تحلیلی از نهضت امام خمینی، ج ۱، بی‌جا، انتشارات راه امام، بی‌تا.

روحانیت و اسناد فاش نشده از نهضت ملی شدن صنعت نفت، به کوشش گروهی از هواداران نهضت اسلامی ایران در اروپا، قم، دارالفکر، [۱۳۵۸ش].

روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر سوم فرنگستان، به کوشش محمداسماعیل رضوانی و فاطمه قاضیها، تهران، رسا، ۱۳۷۱ش.

سفرنامه خراسان ناصرالدین‌شاه قاجار، به خط میرزا محمد رضا کلهر، تهران، میردشتی، ۱۳۷۸ش.

سفرنامه دوم مظفرالدین‌شاه به فرنگ، با مقدمه و حواشی احمد خاتمی، تهران، نشر شهر، ۱۳۸۷ش.

سفرنامه رضاقلی میرزا نوه فتحعلی شاه، به کوشش اصغر فرمانفرمائی قاجار، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۶ش.

سفرنامه نیپور، ترجمه پرویز رجبی، تهران، توکا، ۱۳۵۴ش.

سودآور، ابوالعلاء، هنر دربارهای ایران، ترجمه ناهید محمدشمیرانی، تهران، نشر کارنگ، ۱۳۸۰ش.

شوستر، مورگان، اختناق ایران، ترجمه ابوالحسن موسوی شوشتری، با تصحیح و مقدمه و حواشی و اسناد محرمانه منتشر نشده در ایران توسط فرامرز برزگر و اسماعیل راتین، بنگاه مطبوعاتی صفی‌علیشاه، ۱۳۵۱ ش.

صحیفه نور، مجموعه رهنمودهای حضرت امام خمینی، تهران، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۰ ش.

غنی، سیروس، ایران: برآمدن رضاخان / برافتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها، ترجمه حسن کامشاد، تهران انتشارات نیلوفر، ۱۳۸۰ ش.

فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ج ۱-۳، شورای کتاب کودک، زیر نظر توران میرهادی و ایرج جهانشاهی، نشر فرهنگنامه فوران، جان، مقاومت شکننده، تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی، ترجمه احمد تدین، تهران، رسا، ۱۳۸۵ ش.

فوگل، اشبیل، تمدن مغرب زمین، ج ۲، ترجمه محمد حسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۰ ش.

کسروی، احمد، تاریخ مشروطه ایران، احمد کسروی، ج ۲، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳ ش.

کرزن، لرد، ایران و قضیه ایران، ج ۲، ترجمه وحید مازندرانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۹ ش.

کن‌بای، شیلا، نقاشی ایرانی، ترجمه مهدی حسینی، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۸۲ ش.

گنجنامه، دفتر سوم، بناهای مذهبی تهران، تهران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۷ ش.

گنجنامه، دفتر نهم، بخش اول، بناهای بازار، تهران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه بهشتی و انتشارات روزنه، ۱۳۸۳ ش.

گنجنامه، دفتر هفدهم، کاروانسراها، تهران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه، ۱۳۸۴ ش.

مستوفی، عبدالله، شرح زندگانی من، ج ۳، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۸۸ ش.

یادداشت‌های روزانه ناصرالدین شاه، به کوشش پرویز بدیعی، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۸ ش.

یزدانی، سهراب، مجاهدان مشروطه، تهران، نشر نی، ۱۳۸۸ ش.

مقالات

- اتحادیه، منصوره، «تحولات فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه (با تکیه بر بازار بین‌المللی فرش دستباف)»، فصلنامه علمی و پژوهشی مطالعات تاریخ فرهنگی، سال دوم، شماره ۵، پاییز ۱۳۸۹.
- اشرف، احمد، «ویژگی‌های شهرنشینی در ایران دوره اسلامی» نامه علوم اجتماعی، دوره اول، شماره ۴۸، تیر ۱۳۵۲.
- رضوی خراسانی، سیدحسین، محمدرضا نصیری، داریوش رحمانیان و علی‌رضا صوفی، «لوطیان و نقش آنان در حوادث و آشوب‌های تهران در دوره مشروطیت»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تاریخ فرهنگی، سال ششم، شماره ۲۴، تابستان ۱۳۹۴.
- علیزاده بیرجندی، زهرا و علی آرامجو، «رشد کشاورزی تجاری و پیامدهای آن در نیمه دوم قاجاریه، مطالعه موردی: ولایات قاینات»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تاریخ فرهنگی، سال دوم، شماره ۷، بهار ۱۳۹۰.
- فشاهی، محمدرضا، «نهضت ترجمه در عهد قاجار»، نگین، سال نهم، شماره ۹۹ و ۱۰۰، مرداد و شهریور ۱۳۵۲.
- قدیمی‌قیداری، عباس، «تکوین جریان انتقاد بر تاریخ‌نویسی در عصر قاجار»، پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ، سال دوم، شماره ۲، زمستان ۱۳۸۸.
- نورایی، فرشته، «گفتگوی ملک‌خان و لرد سالیسبوری»، مجله بررسی‌های تاریخی، سال ۶، شماره ۴، مهر و آبان ۱۳۵۰.
- وزین‌افضل، مهدی و ذبیح‌الله اعظمی‌ساردویی، «ورود سیب‌زمینی به ایران تحولی اساسی در کشاورزی سنتی دوره قاجاریه»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تاریخ فرهنگی، سال سوم، شماره ۱۲، تابستان ۱۳۹۱.

منابع انگلیسی

The Splendour of Iran, Volume 3, London, WITITW

سایت‌ها

- www.iichs.ir ..... مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران
- <http://roshd.ir> ..... رشد، شبکه ملی مدارس، ویژه دانش‌آموزان و معلمان
- www.negahmedia.ir .....
- <https://www.en.wikipedia.org> .....

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی جهت ایفای نقش خطیر خود در اجرای سند تحول بنیادین در آموزش و پرورش و برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، مشارکت معلمان را به‌عنوان یک سیاست اجرایی مهم دنبال می‌کند. برای تحقق این امر در اقدامی نوآورانه سامانه تعاملی بر خط اعتبارسنجی کتاب‌های درسی راه‌اندازی شد تا با دریافت نظرات معلمان درباره کتاب‌های درسی نونگاشت، کتاب‌های درسی را در اولین سال چاپ، با کمترین اشکال به دانش‌آموزان و معلمان ارجمند تقدیم نماید. در انجام مطلوب این فرایند، همکاران گروه تحلیل محتوای آموزشی و پرورشی استان‌ها، گروه‌های آموزشی و دبیرخانه راهبری دروس و مدیریت محترم پروژه آقای محسن باهو نقش سازنده‌ای را بر عهده داشتند. ضمن ارج نهادن به تلاش تمامی این همکاران، اسامی دبیران و هنرآموزانی که تلاش مضاعفی را در این زمینه داشته و با ارائه نظرات خود سازمان را در بهبود محتوای این کتاب یاری کرده‌اند به شرح زیر اعلام می‌شود.

اسامی دبیران و هنرآموزان شرکت کننده در اعتبارسنجی کتاب تاریخ (۳) با کد ۱۱۲۲۱۹

ردیف	نام و نام خانوادگی	استان محل خدمت	ردیف	نام و نام خانوادگی	استان محل خدمت
۱	مهرداد رونقی	گیلان	۲۸	احسان قاسمی	ایلام
۲	فرانک ستاری	کردستان	۲۹	لیعا ضابط	خراسان جنوبی
۳	خیام علیزاده اقدم	آذربایجان شرقی	۳۰	حسن علی اصغرزاده	اردبیل
۴	محمدناصح رضائزاد	کردستان	۳۱	سید جلیل فانی	یزد
۵	فرخنده عباسی	همدان	۳۲	زهرا شریفیات	خوزستان
۶	شمسی شعبانی	کرمانشاه	۳۳	شهلا میر شریفی	سمنان
۷	محمد لطفی	البرز	۳۴	بهنام علی پور	کهگیلویه و بویراحمد
۸	فرح طالب بیگی	مرکزی	۳۵	سوسن نیکجو	خراسان رضوی
۹	احمد بندکه	مرکزی	۳۶	امیر اکرم محمدی	کرمانشاه
۱۰	سید اسدالله بال افکن	چهارمحال و بختیاری	۳۷	مهدی احمدی اختیار	اصفهان
۱۱	محمدحسن ابوالفتحی	همدان	۳۸	علی اکبر شهبادی	خراسان رضوی
۱۲	رضوان نعمتی	اصفهان	۳۹	ناهید آقابالاپور	آذربایجان شرقی
۱۳	کریم مرسلی هیدجی	قزوین	۴۰	محمد امیری	خوزستان
۱۴	حسین شکرزاده	آذربایجان غربی	۴۱	محمد ملاکی	بوشهر
۱۵	بهرام شفیعی	بوشهر	۴۲	فاطمه فرحبخش	کرمان
۱۶	معصومه ملاحسنی	قزوین	۴۳	لادن رضانی	شهرستان‌های تهران
۱۷	حیدر احسانی	خراسان شمالی	۴۴	علی ابوسعیدی منوچهری	کرمان
۱۸	اکرم صالحی هیکویی	مازندران	۴۵	زهرا حسن مصفا	گیلان
۱۹	ماندانا فرهمند	ایلام	۴۶	عصمت برزگر	یزد
۲۰	محمدعلی شیوانسب	گلستان	۴۷	سارا سرحدی	سیستان و بلوچستان
۲۱	محمد بهمنش	تهران	۴۸	مژگان شفاعی	خوزستان
۲۲	مرجان شاهی	هرمزگان	۴۹	علی نادریان فر	سیستان و بلوچستان
۲۳	فاطمه تقوایی	شهرستان‌های تهران	۵۰	روح اله رنجبر	فارس
۲۴	سیده آریتا رضوی	چهارمحال و بختیاری	۵۱	شبلم حسنی	کرمانشاه
۲۵	هدایت بهنام	لرستان	۵۲	صغری اکبری	شهرتهران
۲۶	محمود نیکو	خراسان شمالی	۵۳	علی ابراهیمی	خراسان جنوبی
۲۷	سید حبیب حسینی	مازندران			

معلمان محترم، صاحب نظران، دانش آموزان عزیز و اولیای آمان می توانند نظر اصلاحی خود را در باره مطالب

این کتاب از طریق نامه به نشانی تهران - صندوق پستی ۴۸۷۴/۱۵۸۷۵ - گروه درسی مربوط و یا پیام نگار (Email)

ارسال نمایند. talif@talif.sch.ir

دفتر تألیف کتاب های درسی عمومی متوسطه نظری

